

## JUNGTUKAI, DALEYTĖS BEI JŲ SAMPLAIKOS SUJUNGIAMAJAME SAKINYJE

A. VALECKIENĖ

§ 1. Sujungiamajame sakinyje neretai sunku atskirti jungtuką nuo dalelytės. Tiek jungtukai, tiek dalelytės neturi jokių morfologinių požymių. Be to, jungtuko ir dalelytės funkciją gali atlikti tie patys žodeliai (pvz.: *ir, tik, bet, tai* ir kt.)<sup>1</sup>.

Jungtukai su dalelytėmis, kartais ir su tam tikrais savarankiškos leksinės reikšmės žodžiais, sakysim, formalių rodiklių neturinčiais prieveiksmais *todėl, dėlto*, modaliniais žodžiais *gana, negana*, beasmeniais veiksmažodžiais *reikėti, užtekti* ir kt., dažnai sudaro tam tikras samplaikas. Šiais atvejais svarbu nustatyti minimųjų samplaikų gramatikalizacijos laipsnį.

Straipsnyje šiuos klausimus ir norima panagrinėti.

### Jungtukas ar dalelytė

§ 2. Dalelytės ir jungtukai jau yra lietuvių kalboje atskirai nagrinėti<sup>2</sup>. Čia bus liečiami tik tokie jungtukų ir dalelyčių vartosenos atvejai, kai yra sunku nustatyti jų funkciją.

Neginčytinas dalykas, kad dalelytės turi kur kas didesnę semantinę krūvį, negu jungtukai. Jungtukų konkrečioji reikšmė yra jau labai išblukusi. Jeigu dalelytės pabrėžia bei modifikuoja atskirus žodžius ar visą sakinį (dėmenį), tai jungtukai parodo tik dėmenų sintaksinį-semantinį santykį, visiškai nekeisdami dėmenų turinio. Vis dėlto galima įžiūrėti ir kai kurių jungtukų tam tikrą reikšmę. Panašiai kaip linkinių formų reikšmės skirstomos į konkrečiasias ir sintaksines<sup>3</sup>, taip ir jungtukai vieni

<sup>1</sup> Jungtukai iš kilmės yra susiję su dalelytėmis. Formuojantis sindetinei (jungtukinei) sakinio struktūrai šalia asindetinės (bejungtukės), didelė dalis jungtukų yra išsirutuliojusi iš dalelyčių. Kai kurie jungtukai vėliau galėjo gauti ir dalelytės funkciją. Ta raida įvairiose kalbose nėra pasibaigusi ir dabar. Žr. Я. Байэр, К вопросу о происхождении союзов, „Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské university“, IX, A8, Brno, 1960, p. 9 t.t.; К вопросу о возникновении и развитии типов сложного предложения, „Вопросы славянского языкознания“, вып. 6, Москва, 1962, p. 94 t.t.; J. Bauer, Spojky a částice, „Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské university“, XIII, A 12, 1964, p. 131 t.t.

<sup>2</sup> Žr. V. Labutis, Dabartinės lietuvių kalbos dalelytės (kand. disert.), Vilnius, 1965; Dalelytės ir jų vieta kalbos dalių tarpe, „Literatūra ir kalba“, VI, Vilnius, 1962, p. 354–370; J. Žukauskaitė, Prijungiamųjų jungtukų vartojimas lietuvių literatūrinėje kalboje (kand. disert.), Vilnius, 1962.

<sup>3</sup> Е. Курилович, Очерки по лингвистике, Москва, 1962, p. 184.

gali būti daugiau semantiški, o kiti — tik sintaksiniai<sup>4</sup>. Semantiniai jungtukai parodo jungiamų dėmenų tam tikrus reikšminius santykius, o sintaksiniai jungtukai turi gryną sintaksinę reikšmę, rodo tik vieno dėmens priklausymą kitam. Visi sujungiamieji jungtukai, išskyrus, gal būt, vieną *ir*, yra semantiniai<sup>5</sup>. Jungdami sakinių dėmenis, jie parodo, tiesa, labai bendrą dėmenų sintaksinį-semantinį santykį.

Praktiškai atskirti, kada tam tikras žodelis turi jungiamąją funkciją (sintaksinis planas) ir kada jis yra dėmens semantinis modifikatorius (semantinis-leksinis planas), dažnai nelengva. Yra ir pereinamųjų atvejų, kai tos abi funkcijos labai susijusios. Atskirti dalelytę nuo jungtuko sunkina dar ta aplinkybė, kad dalelytės, modifikuodamos sakinį, neina sakinio dalimis.

Skiriant jungtuką nuo dalelytės, pravartu remtis šių kategorijų diferencinėmis ypatybėmis, būtent: dalelytės pabrėžia bei modifikuoja turinį dėmens, į kurio sudėtį jos įeina; jungtukai, jungdami du dėmenis uždaro struktūros sakiniuose<sup>6</sup>, tik intonaciškai šliejasi prie antrojo dėmens, o sintaksiškai-semantiškai dėmenų turinio nekeičia ir nė vienam dėmeniui nepriklauso<sup>7</sup>. Jie parodo tik dėmenų sintaksinį-semantinį santykį.

Žodelio funkcijos skiriamuoju požymiu taip pat gali būti žodelio pozicija<sup>8</sup>. Jungtukas sujungiamajame sakinyje paprastai eina dėmens pradžioje. Dalelytės gali eiti ir pradžioje ir viduryje dėmens. Kai žodelis stovi pradžioje dėmens, pozicija diferencinės reikšmės neturi. Tačiau kai tam tikras žodelis yra ne dėmens pradžioje, jau galima spręsti, kad jis atlieka ne jungtuko funkciją<sup>9</sup>.

§ 3. Lietuvių kalboje dažnai eina jungtuku ir dalelyte žodeliai *ir*, *tik*.

Imkime pavyzdžius su žodeliu *ir*, kuris užima antrajame dėmenyje ne pirmąją, bet antrąją ar tolimesnę vietą.

1) *Apsidžiaugė ir tėvas, ir šeimininkai Papieviai, pasipūtė ir pats Kirstukas*. Vien IMA 19. 2) *Kvatos visi ponai, juoksis, sykiu ir ponias džiaugsis*. ŽemR IV 391. 3) *Vieversiai visose pusėse už vienas kito vyturiavo, taip pat ir po mišką paukšteliai jau su-*

<sup>4</sup> Plg. Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка, Москва, 1966, p. 183.

<sup>5</sup> Plg. ten pat.

<sup>6</sup> Uždaros struktūros sakiniai vadinami sujungiamieji sakiniai, turintys vieną jungtuką prieš paskutinį dėmenį. Jų negalima tęsti. Jungtukas prieš paskutinį dėmenį yra signalas baigti sakinį.

<sup>7</sup> Jungtuko sintaksinę-semantinę izoliaciją nuo dėmenų uždaro struktūros sakiniuose rodo dar ir tai, kad tam tikrais atvejais, priklausomai nuo dėmenų turinio, galima sukeisti vietomis du sujungiamąjo sakinio dėmenis, nepakeitus jungtuko pozicijos. Jungtukas, keičiant dėmenis vietomis, nepersikelia su antruoju dėmeniu į pirmąją vietą (kaip, pavyzdžiui, prijungiamajame sakinyje kartu su šalutiniu dėmeniu), bet lieka senojoje pozicijoje, t.y. vėl prieš antrąjį dėmenį. Plg.: *Ponas tik eina aplinkui, žiūri, juokiasi, o mašina net užia, smarkiai sukama*. LTRn 365 ir *Mašina net užia, smarkiai sukama, o ponas tik eina aplinkui, žiūri, juokiasi*.

Kiek daugiau susijęs su dėmeniu kartojamasis jungtukas atviros struktūros sakiniuose (kuriuos potencialiai galima tęsti). Čia jungtukas, kartojamas prieš kiekvieną dėmenį, pabrėžia dėmenų vienaarūšiškumą. Dėl to kartojamieji jungtukai visada yra artimi dalelytėms.

<sup>8</sup> Žodelio pozicijos reikšmė jungtuko ir dalelytės funkcijai nustatyti iškeliama ir kitų kalbų tyrinėjimuose, plg.: В. Г. Адмони, Введение в синтаксис современного немецкого языка, Москва, 1955, p. 217.

<sup>9</sup> Tam tikrais atvejais gali būti inversija, plg.: *Geraširdė Butkienė viena teneužmiršdavo savo kaimynės Šnervienės, su kuria kitados bent viena kitai vaikus šv. krikštan nešiojo; buvo tad bent trilinkos kūmos*. VaižgRR I 192. Čia *tad*, be jungtuko, jokių kitų funkcijų neturi.

Sujungiamasis jungtukas kartais atsiduria antrajame dėmenyje po įterpinio, pvz.: *Seniai tatai buvo, rasi, ir todėl jai nebemalonu tai prisiminti*. SimonAŠL 18.

kilę įvairiais balsais giedoję. ŽemR II 238. 4) Atsitiko vieno kaimyno vaikinų vestuvės, nuvažiavau ir aš su tėvais. LzPR III 20. 5) O Bintakių maža trobelė, menkai ir vietos. SimonAŠL 273. 6) Šimoniai niekam nerašo, niekas ir Šimoniams laiškų nesuntinėja. SimonAŠL 197. 7) Kitiems nepadėsi – nepadės niekas ir tau. PP 120. 8) Paragino ežiukas gaidį, tas ir pernešė jį kito griovio pusėn. CvR V 72. 9) Ateik kitą metą ir papasakok man apie didžiausią kvailį... tuomet ir atiduosiu tau skolą. CvR V 157.

Šiuose sakiniuose į antrąjį dėmenį įeinantis žodelis *ir* yra ir sintaksiškai-semantiškai su tuo dėmeniu susijęs. Jis pabrėžia bei modifikuoja betarpiškai po jo einančius žodžius. Gali tai būti veiksniai, papildiniai, aplinkybės, tariniai, plg.: *ir pats Kirstukas, ir ponias, ir po mišką paukšteliai, ir aš, ir vietos, ir Šimoniams, ir tau, ir pernešė, ir atiduosiu*. Pabrėždamas bei modifikuodamas nurodytuosius žodžius, žodelis *ir* papildo viso dėmens emocinį bei komunikacinį turinį. Dėl tokios savo funkcijos žodelis *ir* čia laikytinas dalelyte. Su jungtuku jį sieja tik savotiškas reikšmės panašumas. Žodelis *ir*, modifikuodamas bei pabrėždamas daiktavardį ar daiktavardinį įvardį, įgyja reikšminį atspalvį „taip pat“ ir pabrėžiamojo žodžio sąvoką netiesiogiai susieja su pirmojo dėmens ar ankstesnio konteksto panašios rūšies žodžių sąvokomis, plg.: ... *ir tėvas, ir šeimininkai Papieviai, ... ir pats Kirstukas* (1), ...*visi..., ...ir ponias...* (2), *vieversiai visose pusėse..., ir po mišką paukšteliai* (3), (kiti važiavo) ...*ir aš...* (4), ...*niekam..., ...ir Šimoniams...* (6), *kitiems..., ...ir tau* (7).

Tačiau toks gretinimas neišeina iš semantinės-leksinės plotmės ribų. Jį lemia žodelio *ir* įgyjama reikšmė „taip pat“. Žodelis *ir* čia jungtuku netampa, nes sintaksiškai-semantiškai jis modifikuoja dėmenį. Nurodytieji sakinių žodžiai tarp savęs tik ir santykiauja; kiti dėmens žodžiai lieka neutralūs. Tuo tarpu eidamas jungtuku, žodelis *ir* jungia visą dėmenį ištisai su kitu visu dėmeniu ir tų dėmenų turinio nemodifikuoja, plg.: *Ilgai dar kalbėjo duklė su tėvu, ir abu jautės tartum tremtiniai, išvaryti į tolimą, nežinomą kraštą*. VencR III 152.

Panašią funkciją, kaip *ir*, turi žodelis *tik*, eidamas antrojo dėmens antroje vietoje. Jis gali pabrėžti bei modifikuoti ne tik betarpiškai po jo (1–3), bet ir prieš jį einančius žodžius (4–7), pvz.:

1) *Ponaitis mokysis institute visą savaitę, ten ir valgys, man tik šeštadienį po pietų reikia ponaitį parsivesti*. ŽemR IV 392. 2) *Nutirpau visas, širdis tik plaka*. ŽemR IV 384. 3) *Kad aš užsimosiu kirviu tam šuniui, šuo tik – au, au, au ir nubėgo*. CvR V 77.

4) *Visos mokinės pernykščios, aš tik nauja, kvaila*. ŽemR IV 324. 5) – *Jūsų vaikai jau prakutę, berną tik nusišamdysit ir nudirbsit žemę...* ŽemR IV 419. 6) *Niekam nedavė žinios, rytmetį tik sužinojo kaimynai, kad jau miręs*. ŽemR IV 420. 7) *Prasilaisvino rugienos, vasarienos, liko tik nekastos bulvės*. BaltPV<sub>1</sub> 113.

Čia žodelis *tik*, įsijungęs į antrąjį dėmenį, labiau yra susijęs tik su pabrėžiamaisiais žodžiais. Pabrėžiamiesiems žodžiams jis suteikia išskiriamąjį atspalvį. Ypač stiprus pabrėžimas bei išskyrimas tais atvejais, kai *tik* eina po pabrėžiamojo žodžio (4–7). Dėl tokios savo funkcijos žodelis *tik* nurodytuosiuose sakiniuose, kaip žodelis *ir* atitinkamais atvejais, laikytinas dalelyte.

Kaip dalelytės *ir*, taip ir dalelytės *tik* pabrėžiami žodžiai, einantys antrajame dėmenyje, savo turiniu gali sietis su pirmojo dėmens žodžiais, plg.: ... *visą savaitę...*,



...tik šeštadienį... (1), visos mokinės..., aš tik (4) ir kt. Tačiau toks žodžių santykis taip pat neišeina iš semantinės-leksinės plotmės ribų.

§ 4. Aptartuose sakiniuose *ir, tik* yra antrojo dėmens semantiniai modifikatoriai iš esmės dėl savo pozicijos. Pakeitus žodelių *ir, tik* poziciją, t. y. atkėlus juos į pirmąją vietą dėmenyje, paprastai kinta ir tų žodelių funkcija, nors sakinio reikšmė iš esmės lieka ta pati.

Lengviau atsiskiria nuo savo pabrėžiamojo žodžio žodelis *tik*, ypač tuose sakiniuose, kur jis yra po pabrėžiamojo žodžio, plg.:

*Ponaitis mokysis institute visą savaitę, tik man šeštadienį po pietų reikia ponaitį parsivesti. Nutirpau visas, tik širdis plaka. Kad aš užsimosiu kirviu tam šuniui, tik šuo au, au, au... Visos mokinės pernykščios, tik aš nauja... Jūsų vaikai jau prakutę, tik berną nusisamdysit... Niekam nedavė žinios, tik rytmetį sužinojo kaimynai... Prasilaisvino rugienos, vasarienos, tik liko nekastos bulvės.*

Dažnai taip pat galima pakeisti ir žodelio *ir* poziciją, nors dėl to kartais kiek sutrinka, pasidaro nebe tokia natūrali sakinio ritmika. Plg.:

*Kvatos visi ponai, juoksis, ir sykiu ponia džiaugsis. Atsitiko vieno kaimyno vaikino vestuvės, ir nuvažiavau aš su tėvais. Paragino ežiukas gaidį, ir tas pernešė jį... Papasakok man apie didžiausią kvailį, ir tuomet atiduosiu tau skolą. Šimoniai niekam nerašo, ir niekas Šimoniams laiškų nesiuntinėja. Juk dabar neapsižiūrėsi, ir dienos nėr.*

Taip transformuotuose sakiniuose žodeliai *ir, tik* (atkelti į pirmąją vietą) nebe pabrėžia tų žodžių, kuriuos pirma pabrėžė ar modifikavo. Naujų žodžių, prieš kuriuos atsidūrė, jie, atrodo, be specialios intonacijos taip pat nepabrėžia ir nemodifikuoja. Tuo būdu tie žodeliai nebėra sintaksiškai-semantiškai susiję su antruoju dėmeniu. Jie rodo tik dėmenų tarpusavio santykį, vadinasi, atlieka jungtuko funkciją.

Žodelius *ir, tik* galima atkelti į pirmąją vietą dėmenyje kartu su žodžiais, kuriuos jie (stovėdami prepozicinėje padėtyje) pabrėžė bei modifikavo. Tokiais atvejais žodelio *ir* funkcija mažiau pakinta, negu atkėlus tą žodelį į pirmąją vietą be pabrėžiamojo žodžio. Plg.:

*Kvatos visi ponai, juoksis, ir ponia sykiu džiaugsis. Šimoniai niekam nerašo, ir Šimoniams niekas laiškų nesiuntinėja.*

Čia žodelis *ir*, atkeltas į pirmąją vietą, bet palikęs betarpiškai prieš tuos pačius žodžius, yra su jais taip pat sintaksiškai-semantiškai susijęs, kaip anksčiau, kai stovėjo vidury dėmens prieš tuos pačius žodžius. Žinoma, ta jų sąsaja jau yra kiek silpnė, nes žodelis *ir*, atsidūręs jungtukui būdingoje pozicijoje, jau ima degraduoti į jungtuką, nors čia duotuose sakiniuose daugiau ar mažiau išlieka dalelytės pabrėžiamoji bei modifikuojamoji funkcija.

Reikia pasakyti, kad tam tikruose sakiniuose, priklausomai nuo dėmenų struktūros, žodelį *ir* atkelti į pirmąją vietą be to žodžio, prieš kurį jis stovėjo ir kurį pabrėžė ar kitaip modifikavo, būtų visiškai nenatūralu ir praktiškai negalima. Žodelį *ir* tokiais atvejais galima perkelti į pirmąją vietą tik kartu su po juo einančiu žodžiu. Plg.:

*Apsidžiaugė ir tėvas, ir šeimnininkai Papieviai, pasipūtė ir pats Kirstukas. ...ir pats Kirstukas pasipūtė. Bet negalima: ...ir pasipūtė pats Kirstukas.*

*Bailus lapo išsigąsta, drąsus ir vilko nebijo. ...ir vilko drąsus nebijo. Bet negalima: ir drąsus vilko nebijo.*

Būdamas antrojo dėmens pradžioje, bet pabrėždamas bei modifikuodamas po jo einančius antrojo dėmens žodžius, žodelis *ir* dažnai išlaiko dalelytės funkciją, plg. dar tokius sakinius:

— *Ką darysi, ir laimė ne nuolat esti! — sakė linai.* BalčAP 25. *Štai ir turit, ir žodžio samdiniui pasakyti negalima.* BaltPV<sub>1</sub> 40. *Nedėk jo kišenėn: ir maišan nepareis.* PP 390. *Žinomas vištos protas: ir įleidusi lapę.* DaukŽP 25. *Tai protas, ir išgalvoti tokius paukščius!* LzPR II 8. *O tai dyvai, didi dyvai buvo: ir užšalo ežers vasaratėj.* LTRn 91. *Neprašyk ežio daržan: ir neprašytas ateis.* PP 218<sup>10</sup>.

Iš dalies išlaiko dalelytės pabrėžiamąją funkciją žodelis *ir* tokios struktūros sakiniuose, kur po *ir*, stovinčio pirmoje antroje dėmens vietoje, eina parodomasis įvardis *tas* arba *tas pats*, nurodantys pirmajame dėmenyje daiktavardžiu pasakytą daiktą, pvz.:

*Štai žiūrėk, viskas sutrūkę, visi kinkymai virveliniai, ir tie jau supuvę.* Vaižg RR I 48. — *Mačiau, dar ir girtos ant akmens uždėtos, ir tos plaukia.* CvR V 154. — *Vienas geras žmogus dvare buvo, ir tą išvijo.* CvR V 31.

*Jų maža gyvulių, ir tie patys ne kam tikę.* JablRR I 533. *Įneša kruopas, ir tos pačios vos tik žilos.* ŽemR II 239.

Plg. tokios pat struktūros sakinius, kuriuose *ir* turi aiškia jungtuko funkciją:

*Mieste atsitiktinai radau pažįstamą žmogų iš Būdviečių, ir tas mane sutiko parvežti.* VencIPU 293. *Liko namie prie tėvo jaunis brolis, katras buvo dar visiškai mažas, ir tą karalius labai mylėjo.* BsRP 106.

Žodelis *ir* savo funkcija yra dar panašus į dalelytę, nors jau daugiau priartėja prie jungtuko tokiuose sakiniuose, kur yra gretinami tapatūs ar tos pat rūšies veiksmai bei ypatybės. Dėmenų tariniais tokiais atvejais eina tie patys ar artimos reikšmės žodžiai bei junginiai. Veiksny antrajame dėmenyje paprastai eina tuojau po žodelio *ir*, kuris stovi antrojo dėmens pradžioje, ir yra priešpastatytas pirmojo dėmens veiksmiui. Dėl to jis pabrėžiamas, iškeliamas. Plg.:

*Nepyk! tamsta motina — ir aš motina...* LzPR III 83. *Visi ja buvo patenkinti, ir ji pati buvo patenkinta.* VienAŠ 8. *Paskui delnais pleškino — ir mes pleškinom, rankas kėlė — ir mes kilnojom.* ŽemR IV 15. *Duok tu žemei, ir žemė duos tau.* PP 34. *Gerbki save, ir kiti tave gerbs.* PP 111. *Mat, tie žmonės dainuoja, ir jis nebeiškenčias, noris dainuoti.* DaukŽP 19. *Gražina, juk man jau per 35 pervirto, ir tu jau nebe pirmos jaunystės.* VienAŠ 90. *Niekad manęs daugiau nebematys — nei tėtis, nei mama, nei broliai, ir aš jų niekad nebeišvysiu...* VencIPU 234. *...sodžiaus vaikai joja ant arklių, ir jis labai norėtų jodinėti.* BilR 121. *Berniukas susirgo, ir senoji jau marinama.* VencIPU 332. *Senis ponas buvęs Mykolas, ir ponaitis tėvo vardu.* ŽemR IV 381. *Sirgau, sako, ilgai, ir Benis, ir kiti vaikai įsirgo.* ŽemR IV 377.

<sup>10</sup> V. Labutis tokiais atvejais pavartotą žodelį *ir* traktuoja kaip jungtuką, turintį tam tikrame kontekste dalelytės reikšmę, plg.: jo pavyzdį: *Viena minuta, ir atėj mašina*, žr. Б. Лабутис, Частицы современного литовского языка (автор. дисс. к. ф. н.), Вильнюс, 1965, p. 14. Mūsų supratimu, jeigu žodelis *ir* turi dalelytės reikšmę, tai jis ir yra dalelytė. Juk jungtukas ir dalelytė tik ir skiriasi savo funkcija; sakinio dalimis nei vienas, nei kitas eina. Žr.: V. Sirtautas, Jungtukai ir jungiamieji žodžiai, „Tarybinė mokykla“, 1958, 7, p. 38; J. Žukauskaitė, Jungtukas ir jo išskyrimo iš kitų tarnybinių kalbos dalių kriterijai, p. 13.

Žodelis *tik*, skirtingai nuo *ir*, perkeltas į pirmąją vietą nors ir kartu su žodžiu, prieš kurį jis stovėjo ir kurį pabrėžė bei modifikavo, dažniausiai visiškai priartėja prie jungtuko, ypač tais atvejais, kai išlaiko išskiriamąją reikšmę.

Tuo galima įsitikinti, aukščiau minėtus sakinius su *tik* pakeitus (transformavus) taip:

*Ponaitis mokysis institute visą savaitę, tik šeštadienį man po pietų reikia ponaitį parsivežti. Nutirpau visas, tik plaka širdis. Kad aš užsimosiu kirviu tam šuniui, tik au, au, au šuo.*

Plg. dar tokius sakinius, kur žodelis *tik* eina jungtuko ir reiškia dėmenų priešpastatymą bei gretinimą su išskyrimu<sup>11</sup>.

*O laisvė netoli taip – tik suplasnot sparnais... SNėRP I 236. Nieko tokio, tik širdis dar vis taip neramiai plaka. Simon AŠL 241. Visi buvo kaip buvę: tik viena atmaina. VaižgRR I 54. Tarytum niekas daugiau nė nearė, tik vienas Šiukštų dėdė pureno žemę visam kaimui. VaižgRR I 101.*

Žodelis *tik*, stovėdamas antrojo dėmens pirmoje vietoje, atlieka dalelytės funkciją, dažnai turėdamas ne išskiriamąją, bet kitokią reikšmę, plg.:

*Iš viso liesučio jo veido tryško įkvėpimas; tik tik (=vos) nebesimatė kaktoje Mozės ragų. VaižgRR I 92. (Čia ir pakartojimas rodo tik tik esant dalelytę.) Perduosiu kailį kailiadirbiui, tik (=vis) kelios kapeikos į kišenę. ŽemR IV 449. Apsišluostęs užgniaužė aplietą vietą sausa marškinių sterble, kad bobulė nesupyktų, ir mudūmė iš trobos, tik kiemas sudundėjo. KrėvŠP<sub>1</sub> 97.*

§ 5. Be *ir* ir *tik*, sujungiamojo jungtuko ir dalelytės funkciją lietuvių kalboje gali turėti *bet*, *tai*. Atlikdamas jungtuko funkciją, *bet* reiškia priešinamuosius santykius, o *tai* – dažniausiai priežasties bei sąlygos aiškinamuosius santykius, plg.:

*Buvo dar žiemos laikas, bet žliugus atodrėkis pranašavo greitą pavasarį. CvR VIII 222.*

*O tu esi didesnis, tai tau reikia pastatyti didesnę trobą. LTt III 71. Pasakyk man negirdėtą neregėtą pasaką, tai aš tau duosiu ugnies. JablRR I 538.*

Žodelis *bet* dalelyte eina palyginti retai ir priešingumo nereiškia, o turi kitokias reikšmes, dėl to nesunkiai skiriamas nuo jungtuko, plg.:

*Pasidariau alaus – bet (=vis) bus linksčiau. Grž(LKŽ I 642). Geriau be nau-dos, bet tik (=kad tik) niekas neraudos. PP 111. ...kad primanytų, pati krosnin ilįstų, bet tik (=kad tik) greičiau užvirtų puodai. KrėvŠP<sub>1</sub> 93.*

Pastaruoju atveju *bet* turi reikšmę, artimą „kad“, tačiau sakinyje jie abu nėra tolygūs. *Bet* čia suteikia antrajam dėmeniui didelį emocinį krūvį (beje *bet* čia turi ir loginį kirtį), kurio netenka dėmuo, pakeitus *bet* į *kad*. Su *kad* toks sakinytis ima reikšti priežasties santykius ir tampa prijungiamuoju. Šiame sakinyje su *bet* priežasties santykis labai neryškus.

Žodelis *tai*, eidamas antrojo dėmens pradžioje, laikytinas dalelyte, kai jis nereiškia priežasties bei sąlygos aiškinamųjų santykių (kaip eidamas jungtuku), tik suteikia antrajam dėmeniui naują emocinį atspalvį, plg.: – *Nesirūpink, bitinėli, nesirūpink, tai bus mano koreliai pasiūti. LTRn 35.*

<sup>11</sup> Jungtukas *tik* taip pat vartojamas be aiškaus išskyrimo, tik priešpastatant bei gretinant sakinio dėmenis, pvz.: *Jį gerai pažįstu, – tik Tyzenhauzui to sakyt nereikia. SruogAD 25. – Slenku aš į virtuvę, tik staiga ur-ur-ur! ant manęs šunys... LzPR II 79.*



Atskirais atvejais *tai*, be priežasties bei sąlygos aiškinamųjų santykių, gali reikšti (dažniausiai tautosakoje) gretinamuosius santykius, panašiai kaip jungtukas *ir*. Šiais atvejais jis atlieka jungtuko funkciją, bet yra artimesnis dalelytei, negu eidamas jungtuku ir reikšdamas priežasties bei sąlygos aiškinamuosius santykius. Plg.:

*Aš jums duosiu šitą avinuką, tai judu iš to avinuko dalies gyvensit.* BsRP 61. — *Taip pat buvo ir mano vyrui, tai pamažėl, pamažėl ir praėjo.* VienAŠ 20. *Eik čia, mergužele, eik čia tu, jaunoji, — tai mudu kalbėsime daug meilių žodelių.* LTRn 60. *Prisėdo bernelis prie mano šalelės, uždėjo rankelę ant mano petelio, tai yra lengvesnė už povo plunksnelę.* LTRn 73. *Dabar eisiu aš klėtėlėn, sėsiu už skobnelių — tai mainysim aukso žiedus, gersim žalią vyną! Krėvž 52. Ateis pavasarėlis, užaugs mano plunksnelės; — tai lekiosiu, tai skraidysiu po žaliąsias gireles.* LTRn 126.

§ 6. Gana dažnai sujungiamojo sakinio antrojo dėmens pradžioje vartojamos dalelytės *bent*, *dar*, *juk*, *net*, *vis* ir kt. Mūsų stebėjimo duomenimis, šios dalelytės, nors ir stovi jungtukui būdingoje pozicijoje, jungtuko funkcijos neatlieka. Jos visada dar pabrėžia bei modifikuoja antrojo dėmens žodžius, papildo jo komunikatyvinį bei emocinį turinį, t. y. sintaksiškai-semantiškai yra susijusios su antruoju dėmeniu, vadinasi, išlieka dalelytės, nors ir atsiduria antrojo dėmens pradžioje. Plg.:

*Nė vienas žmogus čia dar neužklydo, bent to neatsimena kuoduotė.* SimonAŠL 50. *Visi jau pilnus pilvelius prilesė, dar liko vienas miežio grūdėlis.* ŽemR IV 433. *Didesnės nebegali būti giedros, juk jau visa kas sudegė.* SimonAŠL 135. *Užsnigę grioviai ir keleliai, net vieškelis menkai pažinti<sup>12</sup>.* SimonAŠL 196. *Varną ar prausk, ar neprausk, vis juoda.* JablRR I 536.

### Jungtukų ir dalelyčių ar tam tikrų prievieksmių samplaikos

§ 7. Labai dažnai antrojo dėmens pradžioje jungtukai eina su dalelytėmis arba tam tikrais prievieksimais (*todėl*, *dėlto*). Kyla klausimas, ar tokie žodeliai, stovėdami antrojo dėmens pradžioje, sudaro samplaikinius jungtukus.

<sup>12</sup> J. Žukauskaitė žodelį *net*, be kitų, laiko jungtuku (atrodo, prijungiamuoju), kai juo prasi-  
dedantis dėmuo aiškina pirmojo dėmens tariniu einantį žodį, pvz.: *Nudžiugo, net akys sublizgėjo*.  
Ji nurodo, kad *net* gavo šiuo atveju jungtuko funkciją, iškritus prieš *net* dažnai kartu vartojamam  
jungtukui *kad* (žr. J. Žukauskaitė, min. veik., p. 5).

Reikia pasakyti, kad tokia raidos eilė (*kad net* ir tik paskui *net*) nebūtina. Kai atliepiamojo  
žodžio pirmajame dėmenyje nėra, *kad* šalia *net* ne visada ir tinka, plg.: *Suklikau piktą balsu, puoliau  
prie matušės, net ponia nusigando.* ŽemR IV 374. *Lauke buvo šviesu nuo vidudienio saulės, net akys  
temo.* VencIR III 109.

Šiuose sakiniuose be atliepiamojo žodžio ir prijungimas nėra visai aiškus. Sakysim, čia nega-  
limas antrojo dėmens atkėlimas su visu *net* į pirmojo dėmens vietą, kaip būdinga prijungiamajam  
sakinui. Mūsų supratimu, tokiuose sakiniuose *net* nėra nei prijungiamasis, nei sujungiamasis jung-  
tukas. Pats sakinytis yra bejungtukis, *net* yra aiškus antrojo dėmens semantinis modifikatorius ir  
laikytinas dalelyte. Apie žodelio *net* degradavimą į prijungiamąjį jungtuką galima kalbėti nebent  
tais atvejais, kai pirmajame dėmenyje yra atliepiamasis žodis, plg.: *Taip mane aprėdė, net Praniu-  
kas pavydėjo.* ŽemR IV 378. ...*tu taip gailiai verki, net akmenys griaudinasi.* BalčGP<sub>1</sub> 5. *Akompa-  
nimentu tam baidimui ir primokymui girdėjai tokią papliauską, net skardus aidas ritos trukčiodamas  
per visą girią.* VaižgRR I 96. Šiuose sakiniuose antrąjį dėmenį galima atkelti su visu *net* į pirmojo  
dėmens vietą, be to, čia galima įstatyti jungtuką *kad* prieš *net*. Plg. dar sakinį su atliepiamuoju žo-  
džiu pirmajame dėmenyje ir *kad net* antrojo dėmens pradžioje: *Atlėkė šyvas arklys, taip (toks)  
baltas, kad net visą žemę nušvietė* (ps.). Jabl (LKŽ V 36).

## a) Jungtukas ir dalelytė

Visus sujungiamuosius jungtukus gali lydėti įvairios dalelytės. Tuojau po jungtuko gali eiti tokios dalelytės, kurios vienos jungtuko funkcijos neatlieka (*bent, čia, dar, gal, gi*<sup>13</sup>, *jau, kad, na, ne, nė, net, nors, šit, štai, vėl, vis* ir kt.), taip pat tokie žodeliai, kurie, be dalelyčių, turi ir jungtuko funkciją (*ir, tai, tik, užtat, vistiek, vis dėlto*). Dalelytės eina betarpiškai po jungtukų ar jungiamųjų žodžių ir intonaciškai yra prie jų prisišliėjusios. Kitaip sakant, dalelytės kartu su jungtuku yra intonaciškai prisišliėjusios prie antrojo dėmens, nes sujungiamajame sakinyje ir vienas jungtukas intonaciškai šliejasi prie antrojo dėmens. Tačiau daugumoj atvejų tie žodeliai nesudaro sintaksiškai-semantiškai nedalomo vieneto, nors jų intonacija ir vieninga. Į samplaiką įeinančių žodelių reikšmė bei funkcija dažniausiai suvokiama atskirai ir nėra vienalytė. Pirmasis žodelis su antruoju dėmeniu, prieš kurį stovi, sintaksiškai-semantiškai nesusijęs, jis atlieka tik jungiamąją funkciją; po jungtuko einantis žodelis, priešingai, yra sintaksiškai-semantiškai susijęs su antruoju dėmeniu, modifikuoja jo komunikacinį bei emocinį turinį, t. y. atlieka dalelytės funkciją.

Minėtosiuose samplaiuose aiškiai išlaiko savo savarankišką funkciją (eina jungtuku prasidedančio dėmens semantišku modifikatorium) dalelytės *bent, čia, dar, jau, kad, ne, nė, net, nors, šit, štai, vis* ir kt.

— *Su karčia vežimą prikrauk vaikų mamai, — juokėsi tėvas: — tai bent bus svečių...* ŽemR III 21. *Jurgis nuklumpė prie Tamošiaus, o čia kiti dairosi, kiek tas griovys nusuktas.* ŽemR II 253. *Kažkas jam buvo tai įkalbėjęs, todėl dar ketvirtą darbą uždavė.* LTRn 327. *Skendėjo sniege visa Tekonio sodyba, nurimę nuogos tuopos, o jau slyvų ir vyšnių tai tik viršūnės bekyšojo iš po sniego patvoriais.* BaltPV<sub>1</sub>I 25. *Daug čia tekučių, bet kad tų vedučių maža tėra.* PP 323. *Greičiau medis sveikas anglimi pajuos, — o ne žalčio vaikas tėvą jums išduos.* SNrP I 281. ...*buvo visi išalkę, tai nė raginti nereikėjo.* VaižRR I 211. *Pasileis vyti viena kitą aplink drūtą pušį; ne žemėje, tik sraigiu aukšty; tai net akys raibsta.* VaižgRR I 67–68. *Giros nebeturime, tai nors miselės štai atsigerk.* VaižgRR I 183. *Pradedi klausyties, tik šit — kažin kas šurkštus daiktas nukritęs tau ant veido.* JablRR I 533. *Pilka tamsu, šlapia drėgna, nuobodu skurdu, — ir štai švyst pragiedrulis.* VaižgRR I 192. *Keliavo visą dieną, ir vis nebuvo miškui nei galo, nei krašto.* CvR V 83.

Jungtuką šiuose sakiniuose beveik visur galima praleisti. Dalelytė, atsidūrusi pirmoje vietoje, lieka toks pat semantinis dėmens modifikatorius (plg. atitinkamus pavyzdžius be jungtuko § 6), ir sakinyje tampa bejungtukiu.

Labai dažnai po įvairių jungtukų eina žodelis *ir*, išlaikydamas savarankišką dalelytės funkciją (suteikia antrajam dėmeniui naujų komunikacinių bei emocinių atspalvių).

...*geras vaikas, tyli, rami, darbi, ko bereikia, o ir mūsų Benis nėra, rodos, peiktinas.* ŽemR I 24. *Gera svetimoj šaly, bet ir ten miltų kalno nerasi.* PP 142. *Buvo dar likęs brolis, tai ir tas paskendo ežere.* BaltPV 39. *Jurgis prižadėjo padėti mums avių vežti, tačiau ir ligi šiol nesulaukėm.* JablRR I 536. *Nei tįjūnui Geišei, nei broliui Šiukštai jis nesirodė tinkas rimtam sunkiajam darbui; tad ir siunčiojo jį ten, kur jis... padirba dvigubai, trigubai.* Vaižg RR I 39. *Bet čia jau nebe Aukštujai, taigi*

<sup>13</sup> Kad žodelis *gi* nevartotinas priešpriešinio jungtuko reikšme (vietoj *o*) žr. V. Labutis, „Kalbos kultūra“, 6, Vilnius, 1964, p. 28–33.



*ir grįšime. Simon AŠL 9. Sugrįžęs pas Povilaitį, pabengiau darbą irėjau toliaus, todėl ir mes eikim gulti. ValPJ<sub>2</sub> 56. Niekas Aukštujuose Oginskienės nematęs, užtai ir eina visokie spėliojimai. Simon AŠL 11.*

Praleidus jungtuką, žodelis *ir*, atsidūręs pirmoje vietoje dėmenyje, taip pat daugeliu atvejų išlieka sintaksiškai-semantiškai susijęs su dėmeniu, t. y. lieka dalelytė, nors atskirais atvejais (kur jo sąsaja su dėmeniu ne tokia ryški) jau jis degraduoja į jungtuką (pvz.: *Sugrįžęs...ėjau toliau, ir mes eikim gulti*; plg. šios struktūros sakinius § 4).

Po įvairių jungtukų, išlaikydamas dalelytės funkciją, taip pat gali eiti žodelis *tik*, pvz.:

*Praslinko dar pusanтро amžiaus, ir tik tada žmonės aiškiai suprato visą tų radinių svarbumą. JablUŽ 15. Vasarą... upelis visai išdžiūdavo, ir tik kur-ne-kur pavėsy dūburiuose žibėdavo žole apaugusios, varlėmis ir kūjagalviais vizgančios vandens duobės. VienUT 81. Jis geras žmogus, labai geras, bet tik jam tos rankelės jau tokios — kur tik prisilies, ir palieka kas nors. LKŽ IV 294.*

Praleidus jungtuką, žodelis *tik*, atsidūręs pirmoje vietoje, skirtingai nuo minėtųjų kitų žodelių, daugiausia degraduoja į jungtuką (plg. § 4).

Eidami po jungtukų, mūsų supratimu, taip pat turi savarankišką dalelytės funkciją žodeliai *užtat*, *vis dėlto* (ir *dėlto* ta pačia reikšme), *vis tiek*<sup>14</sup>, pvz.:

*Vaikščiojo Nastutė paskui žąseles, lyg baltomis ilgomis kelnėmis apmauta, bet užtat blauzdos buvo apsaugotos... VienAŠ 9. Pirkia kaip pirkia: dūminė, o vis dėlto matės kažin kokia nepaprasta tvarka. VaižgRR I 210. Stenėjo, stenėjo, bet delto nemirė. Ds (LKŽ II 270). Ir kokia bebūtų tamsi naktis aplinkui, kaip besiaustų vėtros ir pūgos, o vis tiek jauku ir gera nuo šito motinos artumo ir jos balso. BaltPV<sub>1</sub> 14.*

Praleidus jungtuką, *užtat*, *vis dėlto*, *vistiek*, atsidūrę antrojo dėmens pirmoje vietoje, panašiai kaip *tik*, gauna jungtuko funkciją, plg.:

*Jos akelės nejuda, užtat dvišakis liežuvelis tik lenda, tik lenda iš žiomenų. JablRR I 536. Saulė, tiesa, persirito per pat galvas, vis dėlto gerokai tebekepina. VaižgP III 263. Verpsi — neverpsi, vistiek nesuverpsi. LTRn 329.*

Po įvairių jungtukų gali eiti net dvi dalelytės. Jos taip pat išlaiko savo savarankišką funkciją. Plg.:

*Sakys: toks jau didelis Geišių kavalierius, jam jau bene ketvirti metai, ir vis dar bekelnis! VaižgRR I 124. Kol nevaikščiojo Kaziukas — bėgiok prie jo su pienu, nešk visur su savimi, tampykis, o čia ir taip kojos iš nuovargio nuo darbų lūžta. CvR VIII 81. Tiesa, namie dar tėvas ir vienas brolis, bet juk ir jie netrukus jau bus juodojo šešėlio aukos. SimonAŠL 37. Išsiskyrė sau Ilžė Šimonių Krizq, tai tegul ir eina jau už jo. SimonAŠL 163.*

Aukščiau minėtos dalelytės vartojamos ir ne tuoju po jungtuko, bet dar po kito žodžio, pvz.:

*Mano draugai perėjo laimingai, o man ir dingo žemė iš po kojų. SimonAŠL 299. Baidėsi ožka girion bėgioti, bet vilkas ir iš daržo nutvėrė. PP 315. Teta Bintakienė buvo atėjusi, tai ji ir uždegė (lempą). SimonAŠL 328. Gyvena svetima galva, todėl*

<sup>14</sup> Žodelius (*vis dėlto*, *vis tiek*, einančius po jungtukų, vadina dalelytėmis taip pat A. Piročkinas, žr. A. Piročkinas, Sujungiamųjų sakinių su jungtukais *ir*, *o*, *bet* loginiai-semantiniai santykiai, „Kalbotyra“, X, Vilnius, 1964, p. 96; kitaip J. Žukauskaitė, min.veik., p. 19.

*pilvas ir kenčia*. PP 184. *Akys mato, bet dantys dar nepriprato*. PP 304. *Lokys – au ir liovėsi, o vilkas dar ir tęsia: ū-ū-ū-ū!* CvR V 25. *Ji sėdi, regis, ramiai, o širdelė deltog tinksi tinksi*. LKŽ II 270.

Tokie atvejai dar kartą rodo, kad jungtuko ir dalelyčių samplaikos, apskritai, nėra tvirtos. Pastaruosiuose sakiniuose dalelytę atkelti tuojau po jungtuko arba visai negalima, arba galima tik kartu su žodžiu, kurį ta dalelytė pabrėžia bei modifikuoja.

Tik su tam tikromis dalelytėmis jungtukai sudaro sintaksiškai-semantiškai nedalomas samplaikas. Iš tokių paminėtinos dalelytės *gi*, *tai*. Kai jos eina po jungtukų ir intonaciškai yra su jais susijusios, atskirą tų žodelių funkciją sunku bežiūrėti. Šios dalelytės tik sustiprina jungtuko reiškiamą santykį, ir tokios samplaikos traktuojamos kaip atskiri jungtukai ar pirmųjų jungtukų variantai.

Ypač glaudžiai su jungtukais susijusi dalelytė *gi*. Pvz.:

*Nečiaudės Driežas, ogi ir Jonukas ar ne vyras...* ŽemR I 66. *Durys su langais ir slenksčiais buvo nupuolę; ogi troba visa visur iškrypusi rodės*. DonR 22. *Užmindė kazokai nužudytųjų kapą; užaugo veja, betgi tėvo širdis neužmiršo*. LzPR II 11. *Kitą kartą pats ponas rengėsi ant baliaus, dėlto gi liepė tam nepriveikiamam žmogui savo vaikus nuprausti gražiai*. BsP III 38 (LKŽ II 270).

Čia *ogi*, *betgi*, *dėlto gi* savo reikšme beveik nesiskiria nuo jungtukų *o*, *bet*, *dėlto* ir laikytini pastarųjų variantais.

Dalelytė *tai* dažniausiai sudaro sintaksiškai-semantiškai neskaidomą vienetą su jungtukais *ir*, *o*.

Samplaika *ir tai* turi artimą reikšmę žodeliui „vis tiek“ ir reiškia nuolaidos santykius.

*Galite aukso kalną man supilti, ir tai nesiūsiu!* LzPR III 15. *Iki švento Jono visi žmonės prašo lietaus, ir tai viskas išdžiūsta*. PP 185.

Čia *ir tai* mažai skiriasi nuo jungtuko *ir*, kuris taip pat gali būti vartojamas nuolaidos santykiams reikšti, plg.:

*Prašiau ateiti, ir neatėjo*. Grž. *Tokios platybės pievų, miškų ir dirvonų, ir dar jiems negana!* LzPR III 15.

Samplaika *o tai* reiškia priežasties-pasekmės santykius. Nuo jungtuko *o* savo reikšme *o tai* yra daugiau nutolęs, negu *ir tai* nuo jungtuko *ir*.

– *Eikite trobon, vaikeliai, nors valgyti jums duosiu, o tai badu padvėsite...* KrėvšP<sub>1</sub> 104. – *Traukit alų, tikūsų nepamerkit, o tai, ko gero, nušus*. BaltPV<sub>1</sub> 70. *Anksti rytą rytužį vandenėlioėjau, o tai mano vainikėlį miglužė užkrito*. LTRn 59.

## b) Jungtukas ir prieveiksmis

Kaip dalelytės *užtat*, *vis dėlto*, *vis tiek*, taip ir prieveiksmiai *dėlto*, *todėl*, eidami tuojau po jungtuko, išlaiko savo savarankišką funkciją.

*Gilus sniegas Jurą keliskart pakludė, ir dėl to jis save gėdino*. CvR VIII 218. *Seniai tatai buvo, rasi, ir todėl jai nebemalonu tai prisiminti*. SimonAŠL 18. *Kitos mergelės rovė žoles ir degino, o tai dėl to, idant nebūtų žolėti rugiai ir javai*. ValPJ<sub>2</sub> 89.

Čia *dėlto*, *todėl* rodo veiksmo priežastį ir eina priežasties aplinkybe. Dėmenų santykį pakankamai parodo jungtukai *ir*, *o tai*. Tik kai jungtuko nėra, žodeliai

dėlto, todėl, atsidūrę pirmoje vietoje dėmenyje, kaip aukščiau minėti užtat, vis dėlto, vis tiek ir tik atitinkamais atvejais, atlieka jungiamąją funkciją. Plg.:

*Ežys mielių nuėjo, todėl pyragai neišėjo.* PP 333. ...vyras nemoka ūkininkauti, dėl to negalim pralobti. ŽemR IV 415.

#### c) Dvi dalelytės

Po dalelių *dar, net, nors, štai* ir kt., kurios jungtuko funkcijos neatlieka, nors stovi dėmens pradžioje, kartais eina tokie žodeliai, kurie gali turėti ir jungtuko, ir dalelytės funkciją, sakysim, *ir, tik*. Tokiais atvejais pastarieji žodeliai paprastai atlieka tokio pat semantinio modifikatoriaus vaidmenį, kaip ir pirmieji, ir abu funkcionalizuoja atskirai, sudarydami tik savotiškas intonaciškai susijusių dalelių samp-laikas<sup>15</sup>. Pvz.:

*Atidarome duris – pilnos gonkos vyrų, dar ir kieme kiti.* ŽemR IV 350. *O musės begėdės, apsėdusios pieną, tik punta, tik ėda, net ir dubenėlio briaunų nematyti...* KrėvŠP<sub>1</sub> 97. *Namų darbai, apyvoka – man vienai, nors ir susiplėšyk.* ŽemR IV 413. *Grūdelis prie grūdėlio – štai ir pūrelis.* PP 185.

Čia žodelių *ir, tik* dalelytės funkciją lemia jų pozicija. Pozicijos vaidmuo tų žodelių funkcijai mažiau jaučiamas tais atvejais, kai pirmoji dalelytė yra susijusi su antrojo dėmens žodžiais morfologiškai. Sakysim, antrojo dėmens pradžioje stovi dalelytė *tegu*, atliekanti kartu ir morfologinio afikso vaidmenį, tada po jo einantis *tik* kiek daugiau degradoja į jungtuką, nes pirmosios dalelytės (*tegu*) vieta sakinyje yra nenormali, plg.:

*Dabar jis valgyt nenorėjo – tegu tik jo nevaržo.* MontvR I 289.

#### d) Du jungtukai

Atskirais atvejais pasitaiko pavartoti kartu du tos pačios reikšmės (sinoniminiai) jungtukai, sakysim: *o tačiau, o betgi, o tuo tarpu*. Tiek jungtukas *o*, tiek po jo einantys *tačiau, betgi, tuo tarpu* turi priešpriešos reikšmę. Pastarieji, būdami vienareikšmiai (vartojami tik priešpriešos reikšme), daugiau sustiprina reikšmę jungtuko *o*, kuris vartojamas ne tik priešpriešos, bet ir gretinamąją reikšmę (panašiai kaip *ir*). Pastoviai vartojami du sinoniminiai jungtukai sudaro sintaksiškai-semantiškai neskaidomas samplaikas. Tačiau jie vartojami palyginti retai ir nereguliariai, tik tais atvejais, kai norima sustiprinti reiškiamą santykį. Savo reikšmę jie visai neskiria nuo atskirai vartojamų *o, bet, tačiau, tuo tarpu* ir laikytini pastarųjų variantais. Pvz.:

*Urtė pažįsta jo balsą, o tačiau negali ir nenori savo ausimis tikėti.* SimonAŠL 282. *Puzionyse buvo ir daugiau tamečių bernačių, o betgi tesusiskyrė į keimarį Jonas su Kaziu.* VaižgRR I 181. *Tokį smūgį gavę, jaučiai turėjo šokti kaip įgelti, o tuo tarpu jie nė nekrust.* VaižgRR I 97.

#### Jungtukų bei po jų einančių dalelių santykis su pirmojo dėmens dalelytėmis ar kitais žodžiais

§ 8. Gana dažnai vartojami sakiniai, kuriuose sujungiamieji jungtukai bei po jų einančios dalelytės sintaksiškai-leksiškai santykiauja su pirmojo dėmens dalelytėmis ar tam tikrais savarankiškos leksinės reikšmės žodžiais. Pastarieji žodžiai

<sup>15</sup> Plg. V. Labutis, Lietuvių kalbos sudėtinės dalelytės, kn.: Lietuvių kalbos morfologinė sandara ir jos raida, Vilnius, 1964, p. 129.



jungtukams yra savotiški atliepiamieji žodžiai. Dažnai jie stovi pirmojo dėmens pradžioje, nors labai tvirtai tų žodžių pozicija dar nėra nusistovėjusi (gali jie būti ir viduryje dėmens, nors tai retesni atvejai). Tokie žodžiai paryškina jungtukų reikškimą dėmenų priešpastatymą bei gretinimą. Dėmenys tarp savęs yra daugiau susiję, nors sunku pasakyti, kuris dėmuo nuo kurio daugiau priklauso. Tokie sakiniai turi ir sujungiamųjų, ir prijungiamųjų sakinių bruožų.

#### a) Dalelytės ir jungtukai

Gana dažnai pirmajame dėmenyje minėtosios rūšies atliepiamuoju žodžiu eina dalelytė *tik*. Antrojo dėmens pradžioje stovi jungtukas *ir, o, tai* ir kt. dažnai su jį lydinčia dalelyte, kuri kartu su jungtuku sintaksiškai-leksiškai santykiauja su pirmojo dėmens *tik*.

*Tik pradėk kulti, ir štai tau kalnai šiaudų, pelai, nuokulos, nuovėtos...* BaltPV<sub>1</sub> 127. *Tik atsikususi žvilgt į vyrą [Katrė], ir vėl jos akys pasruvo ašaromis.* ŽemR I 87. *...bet tik susergi kiek žmogus, ir manai jau: dabar mirsiu.* KrėvŠP 11. *Tik neprižiūrėk tavęs, tai ir vaikai su šviečiančiu užpakaliu.* BaltR IV 120.

Toks pat santykis galimas ir be jungtuko. Bejungtukiam sakinyje *tik* santykiauja su antrojo dėmens dalelyte ar pirmoje vietoje stoviniu tam tikru savarankiškos leksinės reikšmės žodžiu.

*Tik nepasauogojo meisterienė kitą sykį tėvo, jau tėvas betupis ant Krizo inkilo pakopos.* CvMS 44. *Vyrui tik užsimink apie pinigus, tuoj ima klausinėti? kam? dėl ko?... KrėvŽ 76. Tik saulės šviesa į riešuto lukštą įspindo – bematant karieta ir arkliai nyko sunyko – į lukštą susirangė.* CvR V 152. *Ji tik kapt snapeliu į vieną, į antrą jaučio akį – jautis ir apako.* CvR V 116.

Antrajame dėmenyje atitinkamų žodžių gali ir nebūti, dėmenų santykis išlieka toks pat, plg.:

*Pirštu tik būtų pamojęs Kalvaitis, būtai į jį sūnų ant pavadžių nuvedęs.* KrėvŽ 71.

Pastaruoju atveju ypač svarbus tarinio formų santykis.

Gana dažnai taip pat vartojama pirmajame dėmenyje dalelytė *tik (tiktai)* su nei giniu *ne: ne tik(tai)*. Antrajame dėmenyje tokiais atvejais dažnai eina *bet(ir)*.

*...ne tik mes, vaikai, krūptelėjome, bet ir suaugusieji, nustoję kramtę, pritilo.* VienIMA 21. *Per tuos tris mėnesius ne tik gruzinai vykdavo būriais ir visais takais į šventosios Ninos vienuolyną, bet lankydavo jį ir kitų krikščioniškųjų šalių žmonės.* VienUT 19. *Ne tiktai šeimyna tenai dirba, bet ir patys tėvai, žiūrėk, netingi.* JabIRR I 533.

Prie *ne tik* dar gali jungtis kitos dalėlytės, sakysim, *kad, vien* ir kt.

*Ne tik kad nieko tada nematai, kas darosi aplinkui, bet muilo prieina į akis, ir jas ima graužti.* VenclPU 20. *Ne vien tik šuliniai išdžiūvę, bet ir pati Isra vietomis sausa.* SimonAŠL 29.

Pirmajame dėmenyje gana dažnai eina dalelytė *ne*, antrajame vartojami jungtukai *ir, o, bet* ir kt.

*Tiesa, ne jis vienas kaltas, ir mano kaltė.* SimonAŠL 267. *Ne žmogus yra vyžai, o vyža žmogui.* PP 214. *Ne nosis tabakui, bet tabakas nosiai.* PP 212.

Dalelytė *ne* gali būti pirmajame dėmenyje prie veiksmazodžio, o antrajame dėmenyje vartojami jungtukai *o, tik, tai* ir kt. (vienai ir su dalelytėmis).

*Kazys, rodėsi, nė galvoti apie tai ne begalvoja, o jo imta nuo tos valandos galvoti ir dairytis. VaižgRR I 201. Nepraėjo nė dešimt minučių, o jau miestelyje kuždėjo išvažiuojantieji. VaižgRR I 164. Nespėjo meška dar gerai susirangyti, tik triokšt ragelės ir sulūžo. LTRn 292. Būdavo, jaučiui šienas ar kitas ėdalas nepatiks, tik su ragais jis ėdžias – vikst. CvR V 113. O nepastebėjai, tai supleškėjo visa troba. VaižgRR I 72.*

Pirmajame dėmenyje gali eiti dalelytės *dar* (dažnai su dalelyte *ne-*), *juk*, *vos(tik)* ir kt. Antrojo dėmens pradžioje eina jungtukai, vieni ir su dalelytėmis, arba vienos dalelytės.

*Dar meška girioj, o jos odą dera. PP 322. Mato žmogus – bėda: dar pati vasara, o jau prasideda gruodas. CvR V 124. Vaikas dar kojų nesušilo, o jau čia visi jūs: er-rr, er-rr! BaltPV<sub>1</sub> 39. Dar voverė medyje, jau puodą kaičia. PP 323. Nespėjo dar senelis namo grįžti – kiaulė jau susilaukė vienuolikos paršiukų. CvR V 69.*

*Juk tavo gyvenimas vertesnis už Driežo, o plikas esi kaip šuo per tą prakeiktą smarvę! ŽemR I 67.*

*Vos paspėjo pro vartus namo, ir tatulėlis parbrazdėjo. ŽemR I 153. Vos tik pasiekiau pagirį, o jau pradėjo dulkėti. BaltPV<sub>1</sub> 78.*

Tokio tipo sakiniuose sintaksiškai-leksiškai tarp savęs santykiaujantys dalelytės ir jungtukai bei savarankiškos leksinės reikšmės žodžiai nėra visiškai gramatikalizavęsi. Čia dar aiškiai išsiskiria jungtuko ir dalelyčių funkcijos. Galimi atitinkamos struktūros sakiniai su tomis pačiomis dalelytėmis ir be jungtukų (žr. pavyzdžius aukščiau). Santykiaujančios dalelytės, kurios sustiprina jungtuko reiškiamą santykį, iš esmės yra susijusios kiekviena su savo dėmens žodžiais: pirmajame dėmenyje einančios dalelytės pabrėžia bei modifikuoja pirmojo dėmens žodžius, antrajame dėmenyje einančios dalelytės bei tam tikri savarankiškos leksinės reikšmės žodžiai (*bematant, tuoj* ir kt.) yra susiję su antrojo dėmens žodžiais. Beje dalelytės taip pat dažnai galima praleisti, plg.:

*(Tik) atsisukusi žvilgt į vyrą [Katrė], ir (vėl) jos akys pasruvo ašaromis. ŽemR I 87. Mato žmogus – bėda: (dar) pati vasara, o (jau) prasideda gruodas. CvR V 124.*

Galima kalbėti tik apie kai kurių sintaksiškai-leksiškai santykiaujančių žodžių didesnę ar mažesnę artėjimą prie jungtukų. Pavyzdžiui, kiek glaudesnės yra samplaikos su neiginiu *ne* pirmajame dėmenyje (*ne tik – bet ir, ne – ir, ne – o, ne – bet* ir kt.)<sup>16</sup>, ypač *ne tik – bet ir*. Dėl leksinio priešpastatymo (neigimas – teigimas) santykiaujantys žodeliai yra labiau vienas su kitu susiję: vienas sąlygoja kitą. Be to, samplaikeje *ne tik – bet ir* jungtukas *bet* yra kiek pastovesnis. Samplaikose su *ne* jungtukai dar labiau įvairuoja (plg.: *ne – ir, ne – o, ne – bet* ir kt.). Be to, *ne*, santykiaudamas su jungtukais, gali eiti ne tik atskirai, bet ir su veiksmažodžiu kaip jo prefiksas (žr. pavyzdžius aukščiau).

<sup>16</sup> Plg. J. Žukauskaitė, min. veik., p. 19, kur dvilypiais sujungiamaisiais jungtukais laikomi *ne tik – bet (ir), ne tik kad – bet, ne – o* (kiti su *ne*, pvz.: *ne – ir, ne – bet* ir pan., neminimi). Prie dvilypių sujungiamųjų jungtukų čia dar nurodomi *kiek – tiek(ir), kaip – taip (ir)*. Tačiau pastarieji žodeliai reiškia aiškesnį sujungiamąjį santykį tik jungdami vienanarūšės sakinio dalis. Sudėtinuose sakiniuose su šiais žodeliais dar labai ryškus prijungiamasis santykis. Plg.: *Kaip seniau Kazys buvo Butkių šeimos narys, taip dabar Jonas tapo Šnervų šeimos narys. VaižgRR I 228.* Pastarosios samplaikos savo struktūra taip pat yra artimesnės prijungiamajam sakiniui (jungiamasis ir taliepiamasis žodis).

Vis dėlto ir šios samplaikos glaudesnės tik tais atvejais, kai jungiamos vienaarūšės sakinio dalys. Tada samplaikų atitinkami žodeliai tik ir santykiauja su jungiamomis vienaarūšėmis sakinio dalimis. Plg.:

*Jas pastebi ne tik priešas, bet ir draugas.* SimonAŠL 18. *...Geišiai iš pirmos dienos tapo pirmaisiais dvaro kumetyne ne tik aukštesniu savo padėjimu, bet ir asmeniniais savumais.* VaižgRR I 112. *Mėšlo lenkis ne dėl baimės, bet dėl smarvės.* PP 210. *Pirštai riečiasi ne nuog save, bet į save.* Lp. *Vaikai, kaip ir didieji, buvo pripratę iš Mykoliuko laukti ne malonės, tik „dėdės“ pareigų ėjimo.* VaižgRR I 55.

Sujungiamajame sakinyje jungtukas jungia ištusis dėmenis, o dalelytės paprastai modifikuoja tik tam tikrus žodžius. Tuo būdu daugeliu atvejų dėmenyse dar lieka žodžių, kurių dalelyčių funkcija neapima. Dėl to sujungiamajame sakinyje jungtuko ir su juo sintaksiškai-leksiškai santykiaujančių dalelyčių funkcijos labiau išsiskiria, negu vientisiniame sakinyje, jungiant vienaarūšės sakinio dalis. Plg.:

*Ne tik svirną, tvartą ir klojimų stogai buvo sukiurę..., bet ir buvusių ponų gyvenamieji rūmai reikalavo greito ir didelio remonto.* VienR V 10. *Ne ėdžios prie arklio eina, bet arklys prie ėdžių.* PP 270.

Čia dalelytės iš kitų išskiria tik veiksnius.

#### b) Savarankiškos leksinės reikšmės žodžiai ir jungtukai

Panašios struktūros sakiniuose vietoj aukščiau minėtų dalelyčių vartojami ir savarankiškos leksinės reikšmės žodžiai.

Pirmajame dėmenyje (dažniausiai pradžioje) eina modaliniai žodžiai *gana*, *negana*.

Po *gana* prieš antrąjį dėmenį dažnai pasitaiko jungtukas *ir* (vienas ir su dalelytėmis).

*Gana kartais išgirsti dainą, ir jos nebeužmiršti.* LKŽ III 95. *Gana buvo mažiausio neatsargumo, ir nelaimingieji slydo nuo stataus kalno žemyn.* BilR 108. *Gana pasižiūrėti į akis, ir jau į vienus tiesia rankas, kad juos imtų, nuo kitų glaudžias ir rėkia.* VaižgRR I 142.

Po *negana* antrasis dėmuo prasideda *dar*, *dargi*, *bet ir*, *bet dar* ir kt.

*...Negana nesikeliate laiku, dar, mat, reikia abiem gaišti šiokią dieną.* ŽemR I 89. *Negana gyvenimas kartus, sunkūs darbai..., dargi ir širdies tuštumas slėgia.* ŽemR IV 411. *Negana ore, miške pilna visokio čiulbesio, švilpesio, bet ir žemės vabalėliai pagaliau skelbėsi, kokių bemokėjo, balsu.* ŽemR I 195. *Negana namų darbai, bet dar reikia važinėti šeimynos.* ŽemR I 191.

Pirmajame dėmenyje taip pat eina veiksmažodžių *reikėti*, *užtekti* esamojo ar būtojo kartinio laiko trečiojo asmens formos ir santykiauja su jungtuku *ir*.

*Reikia tik paėjėti, ir pasirodys žiburys.* BilR 75. *Bereikėjo tarpas tarp jų užbraukti dviem sienom, ir turi trečią klėtį.* VaižgRR I 102. *Tiktai vienos valandos bereikia, ir bus ir broliai.* LTRn 302.

*Užteko man grįžti namo, surinkti žmones, ir aš tuoj pamačiau...* VenclGD 291. *Užteko rudžiui paminėti Raulio pavarde, ir visi stojo už jį kaip mūras.* AvyžŽLŽ 30.

Šiuose sakiniuose sintaksiškai-leksiškai su jungtukais santykiaujantys žodžiai (*gana*, *negana*, *reikėti*, *užtekti* ir kt.) turi gana bendrą, bet aiškiai savarankišką leksinę reikšmę. Be to, šie žodžiai sudaro pirmojo dėmens tarinį ar jo dalį. Dėl to minėtosios samplaikos čia dar mažiau yra gramatikalizavusios, negu samplaikos su dalelytėmis.



## Išvados

1. Jungtuko ar dalelytės funkciją sujungiamajame sakinyje galima nustatyti, remiantis tų žodelių diferencinėmis ypatybėmis: žodelio pozicija ir jo santykiu su dėmeniu. Jungtukas paprastai stovi antrojo dėmens pradžioje, bet su pačiu dėmeniu sintaksiškai-semantiškai nėra susijęs (nekeičia jo turinio, tik parodo dviejų dėmenų santykį). Dalelytė gali eiti ir pradžioje, ir viduryje dėmens, bet sintaksiškai-semantiškai yra susijusi su dėmeniu – modifikuoja komunikacinį bei emocinį dėmens turinį.

2. Atsidūręs jungtuko pozicijoje, greičiau gauna jungtuko funkciją žodelis *tik*, ypač kai jis turi išskiriamąją reikšmę. Žodelis *ir*, būdamas antrojo dėmens pradžioje, dažnai dar atlieka semantinio modifikatoriaus (dalelytės) funkciją. Žodeliai *bet*, *tai*, atlikdami skirtingas funkcijas, paprastai turi ir skirtingas reikšmes. Žodeliai *bent*, *dar*, *juk*, *net*, *vis* ir kt. visada išlieka dėmens semantiniai modifikatoriai, nors ir atsiduria jungtuko pozicijoje.

3. Jungtukų ir dalelių ar formalių rodiklių neturinčių prieveiksnių intonacinės samplaikos (*o ir*, *bet tik*, *dar ir*, *ir vis dėlto*, *ir todėl*, *ir dėlto* ir kt.) sintaksiškai-semantiškai dar nėra suaugusios. Jose atskiri žodžiai paprastai išlaiko savo savarankišką funkciją. Sintaksiškai-semantiškai daugiau suaugusias samplaikas sudaro tik jungtukai su dalelytėmis *gi*, *tai* (*ogi*, *betgi*, *ir tai*, *o tai* ir kt.). Šiais atvejais sunku beįžiūrėti jungtuką lydinčios dalelytės atskirą funkciją. Taip pat sudaro glaudžias samplaikas du tos pačios reikšmės jungtukai (*o tačiau*, *o betgi*, *o tuo tarpu* ir kt.).

4. Jungtukų reikšmę (priešpastatymą ar gretinimą) gali paryškinti pirmajame dėmenyje esančios dalelytės ar savarankiškos leksinės reikšmės žodžiai, bet tokie sintaksiškai-leksiškai tarp savęs santykiaujantys žodžiai gramatikalizuotų samplaiką taip pat nesudaro (*tik – ir vėl*, *dar – o jau*, *vos – ir*, *gana – ir*, *negana – bet ir*, *reikia – ir*, *užtenka – ir* ir kt.). Tiek dalelytės, tiek kiti žodžiai čia išlaiko savarankiškas funkcijas. Be to, tokios samplaikos nėra reguliarios: jose labai įvairuoja jungtukai, beje pastaruosius galima ir visai praleisti; taip pat paprastai galima praleisti dalelytes. Kiek daugiau artėja prie jungtukų tik samplaikos su neiginiu *ne*, ypač *ne tik – bet ir*. Tačiau ir pastarosios glaudesnės tik jungdamos vienuosį sakinio dalis. Sujungiamajame sakinyje, kai dalelytės modifikuoja atskirus žodžius, o jungtukas jungia ištisus dėmenis, sintaksiškai-leksiškai santykiaujančių žodžių funkcijos dar aiškiai išsiskiria.

## СОЮЗЫ, ЧАСТИЦЫ И ИХ СОЧЕТАНИЯ В СЛОЖНОСОЧИНЕННОМ ПРЕДЛОЖЕНИИ

А. ВАЛЯЦКЕНЕ

### Резюме

1. Различение функций частиц и союзов в сложносочиненном предложении проводится в статье на основе дифференциальных признаков этих слов, т.е. в зависимости от их позиции и отношения к компоненту сложного предложения. Частица модифицирует коммуникативное или эмоциональное содержание компонента предложения, а союз является синтаксико-семантически

изолированным от компонентов предложения, т.е. он не меняет содержания компонентов, только показывает отношение между ними. Возможны и переходные случаи.

2. Слово *tik* „только“, выступающее в позиции союза, выполняет функцию союза, в особенности в тех случаях, когда оно имеет выделительное значение. Слово *ir* „и“, стоящее в начале второго компонента, ещё довольно часто выполняет функцию семантического модификатора, т.е. частицы. Слова *bet* „но“, „всё“, *tai* „то“, употребляемые в разных функциях, обычно имеют и разные значения. Слова *bent* „хоть“, *dar* „ещё“, *juk* „ведь“, *net* „даже“, *vis* „всё“ и т.п. всегда являются семантическими модификаторами.

3. Частицы и наречия, не имеющие формальных показателей, интонационно сочетаясь с союзами, обычно не образуют с ними единого целого (*o ir* „а и“, *bet tik* „но только“, *dar ir* „ещё и“, *ir vis dėlto* „и всё-таки“, *ir todėl*, *ir dėlto* „и поэтому“ и др.). В таких сочетаниях отдельные слова выступают в своей самостоятельной функции. Неделимое синтаксическое целое образуют только союзы с частицами *gi* „же“, *tai* „то“ (*ogi* „а“, *betgi* „но“, *ir tai* „и то“, *o tai* „а то“ и др.), а также два синонимических союза (*o tačiau*, *o betgi* „но“, *o tuo tarpu* „а в то время“ и др.).

4. В определенных случаях функцию союзов сопоставление или противопоставление) усиливают частицы, а также некоторые модальные и другие слова, имевшие самостоятельное лексическое значение, употребляемые в первом компоненте (обычно в начале) (*tik — ir vėl* „только — и опять“, *dar — o jau* „ещё — а уже“, *vos — ir* „чуть — и“, *gana — ir, užteko ir* „достаточно — и“, *reikia — ir* „нужно — и“ и др.). Почти всегда такие синтаксико-лексические сочетания являются неграмматизированными. К союзам тяготеют только сочетания с *ne* „не“ в первом компоненте (*ne tik — bet ir* „не только — но и“, *ne — ir* „не — и“, *ne — bet* „не — но“ и др.). Однако и в таких сочетаниях более тесная связь отмечается только в тех случаях, когда упомянутые слова стоят при однородных членах предложения. В сложносочиненном предложении, когда частицы модифицируют только определенные слова, а союз связывает целые компоненты, ещё довольно чётко разграничиваются отдельные функции слов, характеризующихся синтаксико-лексическими отношениями.